

Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006 υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης

Αικατερίνη Τσέκου

aikatsekou@yahoo.gr

Διευθύντρια 6^{ου} Γυμνασίου Ν. Ιωνίας

Περίληψη. Θεωρητικά ερείσματα της παρούσας έρευνας αποτελούν η Παιδαγωγική της Ειρήνης, η Διεθνής Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και η αντίστοιχη πολιτική προσέγγισή του μαθήματος των Θρησκευτικών. Σκοπός της είναι να διερευνήσει την προβολή και την παρουσίαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006 υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. Υλικό της έρευνας αποτελούν εικοσιένα (21) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών Γυμνασίου και Λυκείου της παραπάνω περιόδου, ενώ η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε είναι η *Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου*. Από τις αναλύσεις προκύπτει ότι στα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία παρουσιάζεται σημαντικός αριθμός θεμελιωδών Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων προκειμένου οι μαθητές και οι μαθήτριες να αποκτήσουν εκτός από γνώσεις, ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές ώστε να καταστούν ενεργοί πολίτες στη δόμηση ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Λέξεις κλειδιά: Παιδαγωγική της Ειρήνης, Σχολικά βιβλία Θρησκευτικών, Ανθρώπινα Δικαιώματα.

Εισαγωγή

Στην παρούσα έρευνα τα Ανθρώπινα Δικαιώματα προσεγγίζονται ως αναπόσπαστο τμήμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, με τον τρόπο που τελευταία προσδιορίστηκε σε κείμενα της UNESCO (π.χ. στις Συστάσεις του 1974) (UNESCO, 1974) κι όχι ως ανεξάρτητη Παιδαγωγική (βλ. π.χ. Lenhart 2004) (βλ. τη σχετική συζήτηση στο: Μπονίδης, υπό έκδοση α).

Θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας αποτελούν η Παιδαγωγική της Ειρήνης, η Διεθνής Έρευνα Σχολικών Βιβλίων και η αντίστοιχη πολιτική προσέγγιση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ειδικότερα:

Η *Παιδαγωγική της Ειρήνης* εμφανίστηκε στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, ιδιαίτερη όμως ανάπτυξη γνώρισε μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση α). Είναι ο ειδικός επιστημονικός κλάδος της Παιδαγωγικής, ο οποίος επιδιώκει μέσα από παιδαγωγικές διαδικασίες να απαλείψει από το μυαλό των εκπαιδευόμενων αντιλήψεις που στηρίζονται σε βίαια πρότυπα, να ενισχύσει το αίσθημα της ανοχής και σεβασμού της ιδιαιτερότητας, να αποδυναμώσει τα στερεότυπα, να καλλιεργήσει το αίσθημα μιας συλλογικής ταυτότητας και να συμβάλει στη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων εδραιωμένης στην ειρήνη (Hicks, 2004; Johnson & Johnson, 2006; Hettler & Johnston, 2009; Coy & Hancock, 2010). Καλύπτει όλο το φάσμα της τυπικής και της άτυπης εκπαίδευσης, στοχεύει στην καλλιέργεια γνώσεων στάσεων, αξιών, δεξιοτήτων, συμπεριφορών που απαιτούνται για την καλλιέργεια ενός πολιτισμού ειρήνης (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση α; Harris, 2004; Toh, 2010), έχει επίκεντρο τους μαθητές και την κοινωνία και

αποβλέπει στην εξασφάλιση της ανθρώπινης ασφάλειας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της διαπολιτισμικής κατανόησης, του διεθνούς διαλόγου, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, του σεβασμού για τη ζωή, της δέσμευσης για τη μη βία, θεωρώντας ότι η εξασφάλιση και εδραίωση ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, μπορεί να επιτευχθεί μέσω της διαδικασίας της αγωγής (Μπονίδης, 1998; 2003; υπό έκδοση α; Page, 2004; Danesh, 2006; Bekerman, 2007; Lum, 2010; Τσέκου, 2015a).

Παράλληλα, η ενασχόληση με το σχολικό βιβλίο διεθνώς συνεπικουρεί την ευρέως αποδεκτή, από τον επιστημονικό και εκπαιδευτικό χώρο θέση, πως το σχολικό βιβλίο λειτουργεί ως «διάυλος» μετάδοσης της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας και της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής του, αλλά και ως κατεξοχήν πεδίο μετάδοσης αξιών και προτύπων (Μπονίδης, 2004; 2007; 2009; υπό έκδοση β). Ιδιαίτερα τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών, της Γλώσσας, της Ιστορίας, της Πολιτικής Αγωγής και της Λογοτεχνίας, μέσω της γνώσης που παρέχουν, συμβάλουν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις ειρηνικές ή βίαιες επιλογές και τη συμπεριφορά των ατόμων καθώς και τη σχέση και την επικοινωνία μεταξύ ατόμων, κοινωνικών ομάδων και λαών (Άχλης, 1983; Μπονίδης, 1988; 2004; 2009; υπό έκδοση β; Ξωχέλλης, κ.ά., 2000; Μαυροσκούφης, 2006; Μπονίδης, 2007; Τσέκου, 2014a; 2014b; 2014c; 2015a; 2015b). Γι αυτό το λόγο σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η μελέτη των σχολικών βιβλίων υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, με σκοπό την καλλιέργεια πνεύματος αλληλοκατανόησης και την προοπτική ειρηνικής συνύπαρξης, τέθηκε στις προτεραιότητες αρκετών διεθνών οργανισμών, όπως της UNESCO, (UNESCO, 1949; 1974; Μπονίδης, 1988; 2004; υπό έκδοση α; υπό έκδοση β), του Συμβουλίου της Ευρώπης και του Ινστιτούτου Διεθνούς Έρευνας Σχολικών Βιβλίων Georg Eckerts (Fritzsche, 1992; Johnsen, 1993; Μπονίδης, 1998; 2004; υπό έκδοση β), ενώ στην Ελλάδα προς την κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιείται στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, στη Φιλοσοφική Σχολή, στον Τομέα Παιδαγωγικής, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής το Κέντρο Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.ΒΙ.Δ.Ε.) (Ξωχέλλης, 2002; Μπονίδης, 2014b; Τσέκου, 2014d).

Στο πλαίσιο που προδιαγράφηκε παραπάνω εντάσσεται και η θεματική της παρούσας έρευνας στην οποία ερευνώνται οι γνώσεις που παρέχονται και οι στάσεις που μπορούν να καλλιεργηθούν μέσα από τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της περιόδου 1974-2006 στους μαθητές/τριες σχετικά με την ανάγκη σεβασμού των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Μέθοδος

Σκοπός της έρευνας είναι να καταγράψει τα Ανθρώπινα Δικαιώματα έτσι όπως προβάλλονται στο κείμενο και στο περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006, ενταγμένων στο ιστορικό πλαίσιο συγγραφής και χρήσης τους, υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. Υλικό της έρευνάς μας αποτέλεσαν εικοσιένα (21) σχολικά βιβλία Θρησκευτικών της περιόδου 1974-2006. Μελετήθηκαν 3 βιβλία της Α΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1996, 2002, 2006, 3 βιβλία της Β΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1982, 1996, 2006, 4 βιβλία της Γ΄ Γυμνασίου με έτος έκδοσης 1980, 1991, 1999, 2006, 1 βιβλίο για τις τρεις τάξεις του Λυκείου με έτος έκδοσης 1978, 4 βιβλία της Α΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1979, 1985, 1992, 2000, 3 βιβλία της Β΄ Λυκείου με έτος έκδοσης 1980, 1996, 1999/2006, 3 βιβλία της Γ΄ Λυκείου με έτος

έκδοσης 1982, 1996, 1999/2006. Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για την παρούσα ανάλυση των υπό έρευνα σχολικών βιβλίων είναι η *Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου* (Mayring, 2000; Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοση b; Πουρκός, 2010). Συγκεκριμένα, οι αναλύσεις έγιναν σε μακρο-επίπεδο με ένα «παράδειγμα» της ποιοτικής ανάλυσης το οποίο συζευγνύει τα επιμέρους παραδείγματα της ποιοτικής ανάλυσης με την ερμηνευτική μέθοδο (Μπονίδης 2004; 2014a; υπό έκδοση b). Έτσι, με αφετηρία το σκοπό, τα ερευνητικά ερωτήματα και τα θεωρητικά ερείσματα της έρευνας συγκροτήθηκε ένα σύστημα κατηγοριών βάσει του οποίου αποδελτιώθηκαν οι σχετικές αναφορές στα κείμενα, οι οποίες αναλύθηκαν με τη *Δόμηση Περιεχομένου* και την *Πρότυπη Δόμηση* (Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοση b) ως εξής: Αφού αποδελτιώθηκε με μονάδα καταγραφής το «θέμα» και ταξινομήθηκε σε δελτία, βάσει του συστήματος των (υπο)-κατηγοριών το σχετικό με το αντικείμενο της έρευνας υλικό, περιγράφηκε κατά υποκατηγορία και κατηγορία, με τη *δόμηση περιεχομένου*. Με αυτόν τον τρόπο έγινε εφικτή η αναπαράσταση του αποδελτιωμένου υλικού σε μακρο-επίπεδο. Στη συνέχεια, με την *πρότυπη δόμηση* τεκμηριώθηκαν οι παραφράσεις, αφού επιλέχθηκαν από το υλικό και παρατέθηκαν τα «πρότυπα», με το μέγιστο δυνατό συγκείμενο τους, για κάθε (υπο)-κατηγορία, δηλαδή οι πιο χαρακτηριστικές αναφορές με κριτήρια το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τη μεγάλη συχνότητα και την ιδιαίτερη διατύπωση και οι οποίες έφεραν ενδιαφέροντα μηνύματα όσον αφορά την Παιδαγωγική της Ειρήνης. Έπειτα, στο τέλος κάθε βασικής κατηγορίας ακολούθησε η ερμηνεία του υλικού με την *ερμηνευτική μέθοδο* (Θεοδώρου, 1999; Μπονίδης, 2004; 2014a; υπό έκδοση b; Πουρκός, 2010). Στο στάδιο αυτό επιχειρήθηκε με την ερμηνεία των σχετιζομένων με τη θεματική της έρευνας περιεχομένων των υπό εξέταση σχολικών βιβλίων να διαπιστωθεί αν τα συγκεκριμένα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών παρέχουν γνώσεις και καλλιεργούν στάσεις στους εκπαιδευόμενους/ες σχετικά με την εξασφάλιση και κατοχύρωση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Ανάλυση δεδομένων

Η ανάλυση των παραπάνω βιβλίων καταδεικνύει τα εξής:

A. Από τα **Ατομικά Δικαιώματα** προβάλλεται ο σεβασμός της ανθρώπινης ζωής, η ικανοποίηση των βασικών βιολογικών αναγκών όπως η πείνα/δίψα/υγεία και η ελευθερία σκέψης/συνείδησης/θρησκείας στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, η απαγόρευση των βασανιστηρίων στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006, η ελευθερία διακίνησης και εγκατάστασης στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006. Ειδικότερα:

1. Τονίζεται ο σεβασμός της ανθρώπινης ζωής στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Οι σχετικές αναφορές έχουν ως θέμα την ιερότητα της ζωής ως απόρροια της θεϊκής της προέλευσης με επιχειρηματολογία που αντλείται κυρίως από την Ορθόδοξη Χριστιανική διδασκαλία και ελάχιστα από τον Ιουδαϊσμό και τον Ινδουισμό, τη σύνδεσή της με το πρόσωπο του Ιησού Χριστού, τη λατρευτική ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας, την καταδίκη από την Ορθόδοξη Χριστιανική διδασκαλία μορφών παραβίασης της ανθρώπινης ζωή όπως ο φόνος, η θανατική ποινή, η αυτοκτονία, η ευθανασία, η άμβλωση:

«Η έννοια της ζωής έχει κεντρική θέση στη χριστιανική διδασκαλία. Ο Θεός είναι ο δημιουργός της ζωής.... Η προέλευση της ζωής φανερώνει και την ιερότητά της. Και η αναγνώριση της ιερότητας της ζωής αποτελεί την προϋπόθεση για το σεβασμό της. Χωρίς την αναγνώριση της ιερότητας της ζωής ο σεβασμός της είναι μια πολύ συμβατική έννοια. Για αυτό και δεν είναι δυνατό να υπάρξει ή να καλλιεργηθεί αληθινός σεβασμός της ζωής,

της δικής μας ή των άλλων, χωρίς την αναγνώριση της ιερότητάς της» (Γ' Λυκείου: 1996: 121).

-«Μη φονεύσεις» (Α' Γυμνασίου 2006: 56).

-«Η Εκκλησία μας διδάσκει: η ζωή είναι δωρεά του Θεού... Ο Θεός είναι το πρότυπο της ζωής, η ίδια η ζωή, η αληθινή ζωή, η πηγή της ζωής...» (Γ' Λυκείου 2006: 105).

2. Τονίζεται η απαγόρευση των βασανιστηρίων ως μορφή παραβίασης της ανθρώπινης ζωής, ως μέθοδος βιασμού της ανθρώπινης βούλησης και ως κατάλυση της αξίας, της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας του ατόμου. Η χρήση βασανιστηρίων σχετίζεται με κοινωνικοπολιτικές δομές και ακραίες ιδεολογικές τοποθετήσεις τα οποία συνδέονται με φασιστικά καθεστώτα στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Η έλλειψη αναφορών για το υπό συζήτηση ανθρώπινο δικαίωμα στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1974-1981 ερμηνεύεται ως πρόθεση της πολιτικής εξουσίας να ομαλοποιηθεί το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας. Πιθανώς θεωρήθηκε ότι η αναφορά σε βασανιστήρια που συνδέονται με την περίοδο της δικτατορίας θα δημιουργούσε πολώσεις που θα υπονόμειαν την προαναφερθείσα ομαλοποίηση του πολιτικού σκηνικού. Παράλληλα, η καταδίκη των βασανιστηρίων από την Ορθόδοξη Εκκλησία ορατή στην προβολή της θέσης της ότι τα βασανιστήρια αποτελούν άρνηση της επίγειας εικόνας του Θεού και της ανθρωπιάς χαρακτηρίζοντας τον ενίοτε βασανιστή ως βλάσφημο, ερμηνεύεται ως πρόθεση της θεσμικής Εκκλησίας να ανατρέψει μέσω των σχολικών βιβλίων την κατηγορία συνεργασίας της με τη δικτατορία:

-«Η κυριότερη μορφή παραβίασης της ανθρώπινης ζωής είναι τα βασανιστήρια. Προβάλλοντας η Εκκλησία την αξία και την ελευθερία του προσώπου απορρίπτει εξ αρχής τα βασανιστήρια. Ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα. Και πολύ περισσότερο, όταν ο σκοπός αυτός αποβλέπει στην επιβολή μιας θρησκευτικής, ιδεολογικής ή άλλης αρχής, που καταλύει την ελευθερία του προσώπου» (Γ' Λυκείου 1996: 124).

-«Τα βασανιστήρια είναι μέθοδοι βιασμού της ανθρώπινης βούλησης με την άσκηση σωματικής βίας ή ψυχολογικής πίεσης, είτε για να ανακριθεί κάποιος μάρτυρας είτε για να τιμωρηθεί ο αντίπαλος. Σε τέτοιες απάνθρωπες μεθόδους, καταφεύγουν ολοκληρωτικά καθεστώτα (δικτατορίες, φασιστικές, ναζιστικές, σταλινικές κ.ά.), εγκληματικές οργανώσεις ("μαφία"), εξτρεμιστικές πολιτικές οργανώσεις με ακραίες ιδεολογικές πεποιθήσεις, τρομοκρατικές ομάδες κ.ά... τα βασανιστήρια, που συνήθως οδηγούν σε θανάσιμο τραυματισμό, αποτελούν τρόπους περιφρόνησης και παραβίασης της ανθρώπινης ζωής ... κάθε βασανιστής είναι βλάσφημος άνθρωπος» (Γ' Λυκείου 2006: 114-115, 118).

3. Προβάλλονται τα δικαιώματα για ικανοποίηση των βασικών βιολογικών αναγκών (πείνας-δίψας) του ανθρώπου και η διασφάλιση ικανοποιητικής σωματικής και ψυχικής υγείας στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997 τονίζεται το αγαθό της ψυχοσωματικής υγείας, ενώ παράλληλα αναφέρονται οι προσπάθειες της Ιατρικής επιστήμης για την επίτευξή της. Γίνεται λόγος για την πείνα, τη δίψα, τη γύμνια και την ανάγκη ικανοποίησής τους προσβλέποντας στην ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση των μαθητών/τριών απέναντι στα διαχρονικά αυτά προβλήματα. Γίνεται μνεία στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην οποία τονίζεται το δικαίωμα όλων σε ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο το οποίο θα καλύπτει τις βασικές ανάγκες διατροφής, ένδυσης, στέγασης και ιατρικής φροντίδας στο εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Α' Γυμνασίου. Αναφέρονται στοιχεία έλλειψης πρόσβασης σε βασική διατροφή, στο πόσιμο νερό και στην ιατρική περίθαλψη στις υποανάπτυκτες χώρες στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006. Εικόνες από το εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Β' Γυμνασίου, εμπνευσμένες από την αγιογραφική παραβολή της Τελικής Κρίσης: "πείνασα και μου

δώσατε να φάω, δίψασα και μου δώσατε να πιω, ήμουν γυμνός και με ντύσατε, άρρωστος και μ' επισκεφτήκατε (μτθ. 25, 35-36)» (Β' Γυμνασίου 2006: 70) συνηγορούν προς επίρρωση των παραπάνω θέσεων και στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση των μαθητών και των μαθητριών απέναντι στο δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου. Γίνεται μνεία στο Χριστό και τα θαύματα τα οποία προσφέρουν ψυχοσωματική υγεία και απαλοιφή του ανθρώπινου πόνου στα σχολικά βιβλία και των τριών περιόδων, ενώ η ζωγραφική αποτύπωση της *θεραπείας του τυφλού* από τον *Αγήνωρα Αστεριάδη* στο εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Β' Γυμνασίου (Β' Γυμνασίου 2006: 93) καθιστά εποπτικότερες τις παραπάνω πληροφορίες. Επιπροσθέτως το δικαίωμα στην υγεία καταγράφεται έμμεσα μέσα από τον ποιητικό λόγο του Ξύδη στη *«δέηση του τυφλού»* και του Πολέμη στον *«τυφλό του Ευαγγελίου»* επίσης στο εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Β' Γυμνασίου (Β' Γυμνασίου 2006: 95):

«Η πείνα, η δίψα, η γύμνια, ο πόνος και όλες γενικότερα οι σωματικές, όπως βέβαια και οι πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου, είναι σεβαστές και πρέπει να ικανοποιούνται» (Γ' Λυκείου 1996: 133).

«Από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948). Κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα σ' ένα βιοτικό επίπεδο που να εξασφαλίζει υγεία και ευημερία στον ίδιο και στην οικογένεια του, κυρίως σε ό,τι αφορά τη διατροφή, την ένδυση, τη στέγαση, την ιατρική φροντίδα, καθώς και τις αναγκαίες κοινωνικές υπηρεσίες» (Α' Γυμνασίου 2006: 102).

«Και στον 21ο αιώνα κάποιοι αριθμοί συνεχίζουν να μας ξαφνιάζουν! Από τα 4,5 δισεκατομμύρια των κατοίκων που αριθμούν οι υπανάπτυκτες χώρες, ένας στους τρεις δεν έχει πρόσβαση στο πόσιμο νερό» (Α' Γυμνασίου 2006: 102).

«150 εκατομμύρια παιδιά στις αναπτυσσόμενες χώρες υποφέρουν από υποσιτισμό... 11 εκατομμύρια παιδιά κάτω των 5 ετών πεθαίνουν κάθε χρόνο από ασθένειες που μπορεί να προληφθούν» (Β' Γυμνασίου 2006: 74).

4. Αναφέρεται το δικαίωμα του κάθε ανθρώπου στην *ελευθερία σκέψης/συνείδησης/θρησκείας* ώστε να επιλέγει και να εκφράζει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις οι οποίες οφείλουν να γίνονται σεβαστές από τους άλλους ανθρώπους σε προσωπικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο στα σχολικά βιβλία και των τριών περιόδων. Προβάλλεται ως ουσιώδες γνώρισμα της χριστιανικής αγάπης, ως χρέος των χριστιανών, συνδεδεμένο με την «ανοχή» προς τους ετερόδοξους και αλλόθρησκους στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006, ενώ γίνεται αναφορά στους κυριότερους ιστορικούς σταθμούς στην καθιέρωση της ανεξιθρησκίας, όπως στο διάταγμα των *Μεδιολάνων*, γεγονός που αναφέρεται στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων, στο *Διαφωτισμό*, στη *«Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη»* το 1789 με τη *Γαλλική Επανάσταση*, στην *Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.)*, (άρθρο 18) του 1948, στο *Σύνταγμα της Τροιζήνας* και στο σημερινό *Σύνταγμα της Ελλάδας* στο άρθρο 13 στο οποίο διακηρύσσεται η προστασία της θρησκευτικής συνείδησης κάθε γνωστής θρησκείας καθώς και το χρέος της πολιτείας για προστασία όλων των θρησκειών που υπάρχουν στην Ελλάδα στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006:

«Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία τον ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών» (Οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, άρ. 18)» (Β' Λυκείου 2006: 178-179).

-«Τα βασανιστήρια παραβιάζουν την ελευθερία του ανθρώπου, καταπιέζουν τη βούληση του και αμαυρώνουν την αξιοπρέπειά του. Δούλοι, αιχμάλωτοι πολέμου, κατάδικοι και άλλοι δυστυχείς επί αιώνες υποβάλλονταν σε εξευτελιστικά βασανιστήρια, κακοποιούνταν και θανατώνονταν από τις κακουχίες...» (Γ' Λυκείου 2006: 118).

-«Ο μετανάστης, συνήθως, προέρχεται από κάποια χώρα (βαλκανική, ανατολικοευρωπαϊκή, αφρικανική ή ασιατική), που έχει πληγεί κυρίως από τη φτώχεια, τον πόλεμο ή εσωτερικά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα. Καταφεύγει σε μια χώρα, που θεωρείται ότι ευημερεί, πολλές φορές για ένα κομμάτι ψωμί. Αποξενωμένος από τον τόπο του και τους ανθρώπους του, δουλεύει σκληρά κι απάνθρωπα, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης, χωρίς κοινωνική ασφάλιση, με εξευτελιστικά χαμηλό ημερομίσθιο, σε σκληρές εργασιακές συνθήκες, ανθυγιεινές και επικίνδυνες για τη ζωή του πολλές φορές. Κάθε στιγμή διατρέχει τον κίνδυνο της απόλυσης από τη δουλειά του, χωρίς αποζημίωση φυσικά, και απειλείται με απέλαση από τη χώρα μας και βίαιη επάνοδο στην πατρίδα του, όποτε ο δυστυχής αλλοδαπός τολμήσει να παραπονεθεί για τις αδικίες που υφίσταται» (Γ' Λυκείου 2006: 166).

5. Αναφέρεται το δικαίωμα ελευθερίας διακίνησης και εγκατάστασης ως επιλογή του κάθε ανθρώπου, αφενός, να μετακινείται ελεύθερα επιλέγοντας τον τόπο διαμονής και εγκατάστασής του, ανεξάρτητα από το λόγο που τον ανάγκασε να απομακρυνθεί από την πατρίδα του, και αφετέρου, να μην υφίσταται δυσμενή συμπεριφορά (σκληρές εργασιακές συνθήκες, χωρίς κοινωνική ασφάλιση, εξευτελιστικό ημερομίσθιο, επικείμενη απόλυση) στο νέο τόπο διαμονής του ως ξένος, πρόσφυγας ή μετανάστης στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1997-2006, πιθανώς ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης, της Ελλάδας, το 1996, ως πολυπολιτισμικής κοινωνίας:

-«Εξαιτίας των πολέμων και των πολιτικών κρίσεων εκατομμύρια άνθρωποι αναγκάζονται να ζήσουν ως πρόσφυγες είτε μέσα στην ίδια τους τη χώρα είτε σε γειτονικές χώρες, αναζητώντας καταφύγιο και μια καινούρια ζωή» (Α' Γυμνασίου 2006: 107).

-«Ο μετανάστης, συνήθως, προέρχεται από κάποια χώρα (βαλκανική, ανατολικοευρωπαϊκή, αφρικανική ή ασιατική), που έχει πληγεί κυρίως από τη φτώχεια, τον πόλεμο ή εσωτερικά πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα. Καταφεύγει σε μια χώρα, που θεωρείται ότι ευημερεί, πολλές φορές για ένα κομμάτι ψωμί. Αποξενωμένος από τον τόπο του και τους ανθρώπους του, δουλεύει σκληρά κι απάνθρωπα, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης, χωρίς κοινωνική ασφάλιση, με εξευτελιστικά χαμηλό ημερομίσθιο, σε σκληρές εργασιακές συνθήκες, ανθυγιεινές και επικίνδυνες για τη ζωή του πολλές φορές. Κάθε στιγμή διατρέχει τον κίνδυνο της απόλυσης από τη δουλειά του, χωρίς αποζημίωση φυσικά, και απειλείται με απέλαση από τη χώρα μας και βίαιη επάνοδο στην πατρίδα του, όποτε ο δυστυχής αλλοδαπός τολμήσει να παραπονεθεί για τις αδικίες που υφίσταται» (Γ' Λυκείου 2006: 166).

Β. Τα **Οικονομικά Δικαιώματα** ως δυνατότητα ισότιμης πρόσβασης στην εργασία, ίσης και δίκαιης αμοιβής εμφανίζονται στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Προβάλλεται το δικαίωμα του καθενός να επιλέγει το επάγγελμα που επιθυμεί ανάλογα με την κλίση του, χωρίς όμως αυτή η επιλογή να αποτελεί αξιακή αξιολόγηση των επαγγελματιών και χωρίς να συνδέεται με κοινωνικές διακρίσεις. Τονίζεται ότι η επιλογή και η άσκηση του επαγγέλματος συντελεί στην ανάπτυξη υγιών διαπροσωπικών σχέσεων αφού υπάρχει άμεση προσωπική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων κατά την εκτέλεσή του γι αυτό και απαιτείται ευσυνειδησία κατά την άσκησή του. Υπογραμμίζεται η ανάγκη βελτίωσης των συνθηκών εργασίας όπου είναι απαραίτητο και η ικανοποιητική μισθοδοσία των εργαζόμενων. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η προτροπή για άρση της εκμετάλλευσης των εργαζόμενων από τους εργοδότες καθώς τονίζεται η συμβολή τους στην παραγωγή και οι κίνδυνοι που απορρέουν κατά την τέλεση της εργασίας τους. Γι αυτό ο μισθός οφείλει να είναι δίκαιος και φιλόανθρωπος και να παρέχεται χωρίς καθυστέρηση. Επίσης η παρομοίωση

της αποστέρησης του εργατικού μισθού με φόνο στο εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Γ' Λυκείου λειτουργεί σαν αντικειμενική απόδειξη της υποχρεωτικής καταβολής του. Το δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην εργασία συνεπικουρείται: α. στη διήγηση της δημιουργίας όπου ο Θεός παρουσιάζεται ως νομοθέτης της εργασίας προσωποποιημένος και εργάζεται για τη δημιουργία του κόσμου, τη συντήρηση, την κυβέρνησή του καθώς και για τη σωτηρία του ανθρώπου β. στο πρόσωπο του Ιησού ο οποίος εργαζόταν ως ξυλουργός, ως δάσκαλος και ως σωτήρας του κόσμου και γ. στο πρόσωπο των Αποστόλων:

«Η χριστιανική δικαιοσύνη και αγάπη επιβάλλουν να καταβάλλεται διαρκώς προσπάθεια για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, ώστε να γίνονται πιο υγιεινές, πιο άνετες και πιο πολιτισμένες. Κάθε εργαζόμενος πρέπει να αισθάνεται ότι ο εργοδότης του τον θεωρεί ως πρόσωπο» (Γ' Γυμνασίου 1980: 190).

«Βασικό κίνητρο για την εκλογή του επαγγέλματος πρέπει να είναι η ανακάλυψη των ειδικών κλίσεων κάθε νέου... Η αξιολόγηση των επαγγελματιών δεν μπορεί να γίνεται με βάση τη διάκριση των κοινωνικών τάξεων... Πρέπει να αποβάλλει ο άνθρωπος τη νοοτροπία που χωρίζει τα επαγγέλματα σε αξιοπρεπή και μη. Για να διαλέξει ο νέος το επάγγελμα, που του αρμόζει, πρέπει να έχει επίγνωση των ικανοτήτων του» (Γ' Λυκείου 1982: 151).

«Εντυπωσιακές είναι οι απόψεις που βρίσκουμε στην εκκλησιαστική παράδοση και για το μισθό. Ο μισθός του εργάτη, γράφει ο ιερός Χρυσόστομος, πρέπει να είναι όχι μόνο δίκαιος αλλά και φιλόανθρωπος. Ο εργάτης συμβάλλει στην παραγωγή προσωπικά και έχει μεγάλες ανάγκες, επειδή υπόκειται σε διάφορους κινδύνους και αντιμετωπίζει τις αντιξοότητες του περιβάλλοντος. Γι αυτό και ο μισθός του πρέπει να ανταποκρίνεται στις αυξημένες ανάγκες του» (Γ' Λυκείου 1996: 103).

«Μην εκμεταλλεύσαι ποτέ το μισθωτό... Να του δίνεις κάθε μέρα το ημερομισθό του πριν απ' τη δύση του ήλιου. Γιατί είναι φτωχός και το έχει ανάγκη» (Α' Γυμνασίου 2006: 73).

Γ. Τα **Κοινωνικά Δικαιώματα** ως πραγματικότητα κατάργησης στερεοτυπικών προκαταλήψεων απέναντι σε κοινωνικές ομάδες παρουσιάζονται μέσα από το δικαίωμα στη διαφορετικότητα και στην ισότητα των δύο φύλων. Ειδικότερα:

1. Προβάλλεται το δικαίωμα στη διαφορετικότητα με αναφορές στα άτομα με ειδικές ανάγκες, στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1982-1997 και 1997-2006. Για τα άτομα αυτά δηλώνεται ότι καταβάλλονται προσπάθειες προς βελτίωση της θέσης τους στο σχολικό βιβλίο της Β' Λυκείου της περιόδου 1982-1997. Παράλληλα τονίζεται ότι η διαφορετικότητα των ατόμων αυτών, σε ό,τι η κοινωνία θεωρεί ως κανονικό, δεν αποτελεί μειονέκτημα, ούτε εμπόδιο για ισότιμη συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες. Την προσφορά και τη χρησιμότητα ατόμων με ειδικές ανάγκες καλούνται οι μαθητές/τριες να πραγματευτούν και να πάρουν θέση μέσα από την επεξεργασία ενός κειμένου που αφορά την προσωπική μαρτυρία ατόμου που ανήκει στα άτομα με ειδικές ανάγκες καθώς και από συλλογή φωτογραφιών ατόμων με ειδικές που διαπρέπουν σήμερα σε διάφορους τομείς στο εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Β' Γυμνασίου. Στην ευαισθητοποίηση και την καταπολέμηση αντιρατσιστικών συναισθημάτων των μαθητών και των μαθητριών απέναντι στα άτομα με ειδικές ανάγκες στοχεύουν επίσης, αφενός, εικόνες από άτομα που ανήκουν σ' αυτή την ιδιαίτερη κατηγορία και έχουν διαπρέψει στον αθλητισμό στα σχολικά βιβλία των περιόδων 1981-1997 και 1997-2006, και αφετέρου, η αναφορά σε άτομα που διέπρεψαν στον επιστημονικό χώρο όπως της τυφλής και κωφάλαλης Έλλεν Κέλλερ που τελείωσε πανεπιστήμιο και είναι συγγραφέας αξιολογών βιβλίων και του παράλυτου Στυλιανόπουλου που πέρασε τη ζωή του στο Άσυλο Ανιάτων Αθηνών μεταγράφοντας ολόκληρη σχεδόν την Αγία Γραφή και άλλα βιβλία Θρησκευτικών στη γραφή των τυφλών στο σχολικό βιβλίο της Α' Λυκείου της περιόδου 1982-1997:

-«Οι ανάπηροι και οι πνευματικά καθυστερημένοι αντιμετωπίζουν σήμερα λιγότερες δυσκολίες και καταβάλλονται προσπάθειες για τη βελτίωση της θέσης τους» (Β' Λυκείου 1996: 58).

-«Η Έλεν Κέλλερ, τυφλή και κωφάλαλη από τη νηπιακή της ηλικία, τελείωσε πανεπιστήμιο, έγραψε αξιόλογα βιβλία και πέθανε ευτυχισμένη υπηρετώντας με τη ζωή της κωφάλαλους και ανήμπορους... Παράλληλο φαινόμενο στην Ελλάδα έχουμε τον παράλυτο Στυλιανόπουλο, που πέρασε τη ζωή του στο Άσυλο Ανιάτων Αθηνών, μεταγράφοντας ολόκληρη σχεδόν την Αγία Γραφή και άλλα βιβλία θρησκευτικών στη γραφή των τυφλών» (Α' Λυκείου 1992: 208).

-«Μια προσωπική μαρτυρία

Από μικρός έχω πολλαπλές δυσκολίες εξαιτίας της αναπηρίας μου. Δυσκολεύομαι πολύ στα χέρια και στην ομιλία και λιγότερο στα πόδια μου. Παρ' όλες τις αναποδιές της ζωής, αυτό που βρήκα και με κάνει να νιώθω ευχαριστημένος από τον τρόπο που ζω είναι ότι όλα όσα μου συμβαίνουν δεν τα βλέπω με κακομοιριά, αλλά τα αντιμετωπίζω με αισιοδοξία και φτάνω στο σημείο να κάνω χιούμορ με τα προβλήματά μου. Καθημερινά δέχομαι τη βοήθεια των γύρω μου. Δίνω την ευκαιρία να αισθανθούν ότι χρειάζεται η αλληλοβοήθεια μεταξύ μας. Αυτή η συμπαράσταση που δέχομαι από όλους με κάνει από τη μια να ευχαριστώ τους φίλους μου κι από την άλλη καταλαβαίνω πόσο αδύναμος θα ήμουν χωρίς τους ανθρώπους. Ορισμένοι από εμάς τους ανάπηρους δυσανασχετούν, γκρινιάζουν, μοιρολογούν και κάποτε τα βάζουν με τον Θεό. Με τέτοια στάση η ίδια η ζωή τους γίνεται μίζερη. Όσο για μένα, σήμερα πια αισθάνομαι χρήσιμος στους συνανθρώπους μου. Αυτό το ήθελα πολύ από μικρός. Τώρα πια αισθάνομαι ότι έχω ολοκληρώσει την Οδύσσειά μου με το να σπουδάσω, να δουλέψω και να εκδώσω δύο βιβλία μου..

Ιανουάριος 1997 Σωτήρης Στυλιανού

Εργασία

α. Διαβάζοντας το κείμενο: "Μια προσωπική μαρτυρία" περιγράψτε πώς αντιμετωπίζει ο ίδιος την αναπηρία του και πώς οι συνάνθρωποί του»

β. Βρείτε και φέρτε στην τάξη φωτογραφίες ατόμων με ειδικές ανάγκες που διαπρέπουν σήμερα στην επιστήμη, στον αθλητισμό, στη ζωγραφική, στη μουσική και αλλού» (Β' Γυμνασίου 2006: 91).

2. Η *ισότητα των δύο φύλων* (ανδρών και γυναικών) δηλώνεται σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, επιστημονικό, εργασιακό, κοινωνικό) στα σχολικά βιβλία και των τριών περιόδων με αναφορές που αντλούν τη θεματική τους από τα Συντάγματα και τη νομοθεσία των κρατών, από την εικονική αποτύπωση γυναικών που έχουν διαπρέψει σε διάφορα επαγγέλματα και κοινωνικές δραστηριότητες, καθώς και από την διεπιστημονική εργασία που καλούνται οι μαθητές και οι μαθήτριες να πραγματοποιήσουν στο εν χρήσει σχολικό βιβλίο της Β' Γυμνασίου σχετικά με τη συλλογή τραγουδιών και Ελλήνων συνθετών που μιλούν για τη γυναίκα (Β' Γυμνασίου 2006: 75). Επίσης καταγράφηκαν αναφορές που η επιχειρηματολογία τους αντλείται από την Ορθόδοξη Χριστιανική διδασκαλία σχετικά με τη συμβολή του Χριστιανισμού και της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ισότητα των γυναικών στα σχολικά βιβλία και των τριών περιόδων. Έτσι, επιχειρείται η αναίρεση του στερεοτυπικού ρόλου των δύο φύλων, ζήτημα το οποίο είχε θέσει στην ελληνική κοινωνία το γυναικείο κίνημα από τη μεταπολίτευση και εξής υπογραμμίζοντας συχνά το ρόλο των σχολικών βιβλίων και εν γένει της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή στερεοτύπων για τα δύο φύλα, ενώ το ζήτημα της ισότητας των φύλων αποτελούσε κατά τη δεκαετία του 1970 κοινωνικό ζήτημα διεθνώς (Μπονίδης 1998):

-«Το κήρυγμα της ισότητας αναφερόταν και στις γυναίκες... Η θέση της γυναίκας εξυψώθηκε με το χριστιανισμό και άρχισαν οι γυναίκες να θεωρούνται ισότιμες με τους άνδρες στην οικογενειακή και στην κοινωνική ζωή... » (Α' Λυκείου 1979: 34-35).

-«Η πολιτική ισονομία των γυναικών κατοχυρώνεται σήμερα από τα συντάγματα και τις νομοθεσίες όλων σχεδόν των πολιτισμένων λαών» (Γ' Λυκείου 1996: 137).

-«Οι άνθρωποι, άντρας και γυναίκα, πλάθονται ισότιμοι, για να ζήσουν ως σύντροφοι και συνεργάτες» (Α' Γυμνασίου 2006: 136).

-«...Ο Ιησούς υπερασπίστηκε τις γυναίκες και τα παιδιά και άνοιξε τον δρόμο για την απελευθέρωση τους από κάθε υποτίμηση και αδικία σε βάρος τους. Δέχτηκε τις γυναίκες ισότιμα με τους άντρες, έσκυψε με ενδιαφέρον και στοργή στα προβλήματα τους και τις προστάτεψε από την αυστηρότητα θρησκευτικών και κοινωνικών κανόνων εναντίον τους» (Β' Γυμνασίου 2006: 76).

Δ. Τα **Πολιτικά Δικαιώματα** ως στοιχείο των δημοκρατικών κοινωνιών όπου οι πολίτες έχουν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι προβάλλονται μέσα από αναφορές σχετικά με το δικαίωμα της ψήφου/υποψηφιότητας και την κρατική ευθύνη για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ειδικότερα:

1. Το δικαίωμα της ψήφου/υποψηφιότητας αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα ως δικαίωμα συμμετοχής όλων των πολιτών στη λήψη αποφάσεων στα δημόσια ζητήματα. Τονίζεται ότι οι πολιτικές εξουσίες πηγάζουν από το λαό, ο οποίος με την ψήφο του μεταβιβάζει σε αυτούς το δικαίωμα να ασκούν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα την εξουσία, καθώς και η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τη λειτουργία τους ως «διακονία» των ανθρώπων. Παράλληλα προβάλλεται η θέση ότι η λειτουργία των δημοκρατικών κοινωνιών στηρίζεται στην αποκέντρωση της κρατικής εξουσίας και στη συμμετοχή των πολιτών στην ανάληψη πολιτικών ευθυνών, ενώ δεν παραβλέπεται ο θεσμός των κομμάτων σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η κατάφαση στη δημοκρατία είναι εμφανής στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων:

-«Οι πολιτικές εξουσίες πηγάζουν από το λαό... Οι πολιτικοί άρχοντες δεν πρέπει να λησμονούν ότι κυρίαρχος είναι ο λαός, ο οποίος, με την ψήφο του, μεταβιβάζει σ' αυτούς για ορισμένο χρονικό διάστημα το δικαίωμα να ασκούν εξουσία» (Γ' Γυμνασίου 1980: 164).

-«Πρόσφατες πολιτικές θεωρίες μετά τις δυσάρεστες εμπειρίες από τα απολυταρχικά καθεστώτα του παρελθόντος, απασκοπούν ιδιαίτερα να συνειδητοποιήσουν στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα την έννοια της συλλογικής ευθύνης και την υποχρέωση του πολίτη για ανάμιξη στα κοινά. Με τον τρόπο αυτόν ο πολίτης αναδύεται από την πολιτική αφάνεια και αρχίζει να μετέχει ενεργητικά στη λειτουργία του πολιτεύματος... Η λειτουργία της δημοκρατίας στηρίζεται στην αποκέντρωση της κρατικής εξουσίας και στη συμμετοχή των πολιτών στην ανάληψη πολιτικών ευθυνών» (Γ' Λυκείου 1996: 155).

-«Στη σύγχρονη κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι απαραίτητος ο θεσμός των κομμάτων. Είναι συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας, που επιβεβαιώνει τη δυνατότητα ελεύθερης επιλογής των πολιτών» (Β' Λυκείου 2006: 171).

2. Στην κρατική ευθύνη για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου αναφέρονται οι υποχρεώσεις της κρατικής εξουσίας για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων. Τα σχολικά βιβλία της περιόδου 1974-1981 αποτυπώνοντας το μεταδιδασκτορικό καθεστώς κάνουν λόγο για έλλειψη δημαγωγίας, σεβασμό του λαού, υπακοή των κρατικών ιθυνόντων στους νόμους του κράτους. Το κυρίαρχο δημοκρατικό μήνυμα ενισχύεται από την υποχρέωση που έχουν («οφείλουν») οι πολιτικοί άρχοντες να είναι υποδείγματα τιμιότητας, δικαιοσύνης και αξιοπρέπειας, ανασύροντας έμμεσα μνείες γεγονότων της πρόσφατης δικτατορίας στην οποία καταπατήθηκαν τα παραπάνω. Στα σχολικά βιβλία της περιόδου 1982-1997 ο λόγος είναι περισσότερο πληροφοριακός σε σχέση με τα σχολικά βιβλία της προηγούμενης περιόδου, καθίσταται όμως σαφές ότι σκοπός της κρατικής εξουσίας αποτελεί η διαφύλαξη και

θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ παράλληλα γίνεται ευσύνοπτα μνεία στο δημοκρατικό ρόλο των υπουργημάτων και των υπηρεσιών ως φορέων της κρατικής εξουσίας. Στα εν χρήσει σχολικά βιβλία της Β' και Γ' Λυκείου η επαναφορά του διδακτικού λόγου («πρέπει», «οφείλει») αναφορικά με το ρόλο της κρατικής εξουσίας στη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και την υπακοή πρώτα των ίδιων των πολιτικών στους θεσμούς και τους νόμους ερμηνεύεται ως αντίδραση στα ενδημικά φαινόμενα διαφθοράς που σημειώθηκαν στο πολιτικό χώρο κατά την τρέχουσα περίοδο:

-«Οι πολιτικοί άρχοντες είναι θεράποντες του λαού... Οι πολιτικοί άρχοντες οφείλουν να αποφεύγουν τη δημαγωγία, να πειθαρχούν πρώτα στους νόμους του κράτους και να είναι υποδείγματα τιμιότητας, δικαιοσύνης και αξιοπρέπειας» (Γ' Γυμνασίου 1980: 164).

-«Σκοπός του Κράτους είναι η θεμελίωση, η διαφύλαξη και η πραγματοποίηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου... Η κρατική εξουσία θεμελιώνεται στη φροντίδα για το κοινό συμφέρον και την κοινή ωφέλεια. Οι φορείς της κρατικής εξουσίας είναι τα διάφορα υπουργήματα και υπηρεσίες, με τις οποίες προσφέρεται η διακονία και η υπηρεσία του Κράτους για το καλό και την προκοπή των ανθρώπων» (Γ' Λυκείου 1982: 130-131).

-«Το κράτος απέκτησε κάποιες εξουσίες, που η άσκησή τους σκοπό έχει την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας προς το συμφέρον των πολιτών της... Η εξουσία που ασκείται από το κράτος οφείλει να κινείται με βάση κάποιους κανόνες δεοντολογίας. Πρέπει να σέβεται την ελεύθερη βούληση των μελών της κοινωνίας και να ασκείται με βάση τους νόμους και τους θεσμούς που η ίδια η κοινωνία έχει αποδεχθεί» (Β' Λυκείου 2006: 167).

-«Ακόμα και για τις κρατικές εξουσίες που είναι αναγκαίες για τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης, η Εκκλησία επιμένει ότι πρέπει να λειτουργούν ως διακονία του ανθρώπου κι όχι ως καταδυνάστευσή του» (Γ' Λυκείου 2006: 47).

Συμπεράσματα – Προτάσεις

Η μελέτη των δεδομένων της παρούσας έρευνας επιτρέπει για τα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών τις εξής γενικές διαπιστώσεις:

Στα σχολικά βιβλία όλων των περιόδων γνωστοποιούνται στους μαθητές και στις μαθήτριες κάποια από τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα (ατομικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά), όπως έχουν προσδιορισθεί στα κείμενα διεθνών συμβάσεων και διακηρύξεων. Καταδεικνύονται τα κυριότερα ατομικά δικαιώματα: ο σεβασμός της ανθρώπινης ζωής, η ικανοποίηση βασικών βιολογικών αναγκών, όπως πείνα/δίψα/υγεία, η ελευθερία σκέψης/συνείδησης/θρησκείας, η απαγόρευση βασανιστηρίων και η ελευθερία διακίνησης και εγκατάστασης. Αναφέρονται βασικά κοινωνικά δικαιώματα, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, το δικαίωμα στη διαφορετικότητα και η ισότητα των δύο φύλων. Σημειώνονται κάποια από τα πολιτικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της ψήφου και της υποψηφιότητας καθώς και η κρατική ευθύνη για τη διαφύλαξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Παρουσιάζονται ορισμένα οικονομικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην εργασία, στο επάγγελμα και στις οικονομικές απολαβές. Το γεγονός, ότι τα δικαιώματα δεν παρουσιάζονται μέσω των ίδιων των πηγών (διακηρύξεις και συμβάσεις), οι οποίες θα ήταν ενδεχομένως πληκτικές στους μαθητές και τις μαθήτριες, τα καθιστά πιο κατανοητά στους τελευταίους/ες. Επομένως, σημειώνεται η ανάγκη σεβασμού τους, προκειμένου, στο βαθμό που τα σχολικά βιβλία επιδρούν, να καλλιεργήσουν στους εκπαιδευόμενους και στις εκπαιδευόμενες ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές προκειμένου να συνειδητοποιήσουν ότι η άσκηση, ο σεβασμός και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία ειρηνικών και δίκαιων κοινωνιών.

Οι αναφορές στα ανθρώπινα δικαιώματα πιθανώς αφορούν μια προσπάθεια υιοθέτησης εκ μέρους της πολιτείας των συστάσεων που διατυπώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και εξής από διεθνείς οργανισμούς όπως η UNESCO (UNESCO, 1974; 1978; 1987; 1993) και το Συμβούλιο της Ευρώπης (Council of Europe, 1985) σχετικά με το ζήτημα της διδασκαλίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθώς και των προτάσεων σύγχρονων παιδαγωγών για την εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Μπονίδης 1998 & υπό έκδοση α; Tibbits, 2002; Bajai, 2004) και τα οποία έχουν επηρεάσει αναφορές στο υπό συζήτηση θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα σχολικά βιβλία της γλώσσας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (Μπονίδης 1998).

Επίσης οι αναφορές για τα ανθρώπινα δικαιώματα ερμηνεύονται ως απόρροια των γενικότερων κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών καταστάσεων που σημειώθηκαν στην ελλαδική κοινωνία κατά την περίοδο 1997-2006 που συγγράφηκαν τα εν χρήσει σχολικά βιβλία και οι οποίες οδήγησαν σε μια προσπάθεια εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης με σκοπό τη σύγκληση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με τα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών της Ε.Ε. Επιπροσθέτως η αντιμετώπιση ενδημικών φαινομένων διαφθοράς που εμφανίστηκαν κατά την προαναφερθείσα περίοδο ίσως κατέστησε αναγκαία την προβολή των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ως στρατηγική ενίσχυσης του αγώνα για μια δημοκρατική πολιτεία.

Εν κατακλείδι, τα υπό ανάλυση σχολικά βιβλία θεωρούμε ότι συνάδουν σε μεγάλο βαθμό με τις αρχές και τους στόχους της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. Ωστόσο, θα κρίναμε σκόπιμο τον εμπλουτισμό των περιεχομένων των σχολικών βιβλίων των Θρησκευτικών, αφενός με περισσότερες αναφορές στα ανθρώπινα δικαιώματα, και αφετέρου, με αναφορές στη θέσπιση ή προάσπιση ανθρωπίνων δικαιωμάτων που σχετίζονται με το προφίλ της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας και τα δικαιώματα μειονοτικών ομάδων (π.χ. φορείς του AIDS, ανύπαντρες μητέρες), στοιχεία που έχουν επισημανθεί ως απαραίτητα προς ένταξη στη διδασκαλία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από σύγχρονους παιδαγωγούς (Μπονίδης 1998 & υπό έκδοση α).

Αναφορές

- Bajai, M. (2004). "Human rights education and student self-conception in the Dominican Republic". *Journal of peace education*, 1 (1), 21-36.
- Bekerman, Z. (2007). Rethinking intergroup encounters: Rescuing praxis from theory, activity from education, and peace/co-existence from identity and culture. *Journal of Peace Education* 4 (1), 21-37.
- Council of Europe (1985). *Recommendation No. R. (85) 7 of the Committee of Ministers to member states on teaching and learning about Human Rights in school*. Strasbourg: Council of Europe.
- Coy, P. & Hancock, L. (2010). Mainstreaming peace and conflict studies: designing introductory courses to fit liberal arts education requirements. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 205-219.
- Danesh, H. (2006). Towards an integrative theory of peace education. *Journal of Peace Education*, 3 (1), 55-78.
- Fritzsche, K. (1992). Τα σχολικά εγχειρίδια ως αντικείμενο έρευνας. Ματιές στη διεθνή έρευνα σχολικών εγχειριδίων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 17, 173-183.
- Harris, I. (2004). Peace Education theory. *Journal of Peace Education*, 1 (1), 5-20.
- Hettler, S. & Johnston, L. (2009). Living peace: an exploration of experiential peace education, conflict resolution and violence prevention programs for youth. *Journal of Peace Education*, 6 (1), 101-118.

- Hicks, D. (2004). Teaching for tomorrow: how can futures studies contribute to peace education? *Journal of Peace Education*, 1 (1), 165-178.
- Johnsen, E. (1993). *Textbooks in the Kaleidoscope. A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*. Transl. L. Sivesind, Oslo: Scandinavian University Press.
- Johnson, D., & Johnson, R. (2006). Peace education for consensual peace: The essential role of conflict resolution. *Journal of Peace Education*, 3 (2), 147-174.
- Lenhart, V. (2006). *Παιδαγωγική των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων* (μτφρ. Σ. Γεμεντζή). Αθήνα: Gutenberg.
- Lum, J. (2010). Peace Education: Past, Present, & Future. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 243-244.
- Mayring, P. (2000). *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Page, J. (2004). Peace Education: Exploring some philosophical foundations. *International Review of Education*, 50 (1), 3-15.
- Tibbits, F. (2002). "Understanding what we can do: emerging models for human rights education". *International Review of Education*, 48 (3/4), 159-171
- Toh, S. (2010). A report on the Peace Education Commission Program, International Peace Research Association Conference 2010. Sidney, Australia. *Journal of Peace Education*, 7 (2), 225-228.
- UNESCO (1949). *A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials as Aids to International Understanding*. Paris: Fortin.
- UNESCO (1974). *Recommendation concerning education for international understanding, co-operation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms*. Paris, France: UNESCO. Recommendation adopted by the General Conference of UNESCO at the 18th Session, on 19 November, 1974.
- UNESCO (1978). "The teaching of human rights", *Proceedings of the International Congress on the Teaching of Human Rights*, Vienna 12-16 September 1978. Paris: UNESCO.
- UNESCO (1987). *Final Report of the UNESCO International Congress on Human Rights Teaching, Information and Documentation*. Malta 31 August-5 September 1987.
- UNESCO (1993). *International Congress on Education for Human Rights and Democracy*.
- Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μαυροσκούφης, Δ. (2006). Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική ιδεολογία: Ερμηνευτική προσέγγιση του 'επεισοδίου Τρίτση'. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Διαχρονικές και Συγχρονικές Προσεγγίσεις της Εκπαίδευσης. Αντιχάρισμα στον καθηγητή Νίκο Π. Τερζή* (σ. 152-196). Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- Μπονίδης, Κ. (1998). *Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η ανάλυση των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Μπονίδης, Κ. (2003). Η παιδαγωγική και η εκπαίδευση της ειρήνης ως φορείς σχεδιασμού και διάχυσης ενός κοινωνικού νεωτερισμού στη ΝΑ Ευρώπη. *Επιστήμες της Αγωγής*, 3, 87-99.
- Μπονίδης, Κ. (2004). *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (2007). Οι επίσημες προδιαγραφές της διδασκαλίας της μεταπολίτευσης: ιστορικο-συγκριτική και κριτική προσέγγιση. Στο: Δ. Χαραλάμπους (επιμ.), *Μεταπολίτευση & Εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν-παρόν-μέλλον* (σ. 265-297). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπονίδης, Κ. (2009). Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και «παραδείγματα» ανάλυσης». *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, 13, 86-122.
- Μπονίδης, Κ. (2014α). Η Ανάλυση Περιεχομένου ως μια μεικτή ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ανάλυσης κειμένων. Στο: Μ. Πουρκός (επιμ.), *Δυνατότητες και Όρια μείξης των Μεθοδολογιών στην Κοινωνική και Εκπαιδευτική Έρευνα: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό* (σ. 473-479). Αθήνα: Ίων.

- Μπονίδης, Κ. (2014b). The image of the Balkan «other»/the neighbor in the Greek school. Στο: D. Goudiras., & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ. 25-40). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση α). *Παιδαγωγική της Ειρήνης. Η θεωρία και η πράξη μιας εκπαίδευσης που αποβλέπει στην ειρήνη, την κοινωνική δικαιοσύνη και την οικολογία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπονίδης, Κ. (υπό έκδοση β). Η Έρευνα και η αξιολογική Έρευνα των σχολικών βιβλίων: Το πεδίο, οι διαστάσεις και το μεθοδολογικό ζήτημα. Στο: Α. Κουλουμπαρίτση (επιμ.), *Το σχολικό βιβλίο: Σχεδιασμός-Εφαρμογή-Αξιολόγηση*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Ξωχέλης, Π., Καψάλης, Α., Ισμουριάδου, Α., Λουκίδου, Δ., Μπονίδης, Κ., & Χατζησαββίδης, Σ. (2000). Η εικόνα του «άλλου» στα σχολικά βιβλία Ιστορίας των βαλκανικών χωρών. Στο: Α. Καψάλης, Κ. Μπονίδης, Α. Σιπητάνου, (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που οργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη, 16-18 Οκτωβρίου 1998. Η Εικόνα του «άλλου»/Γείτονα στα Σχολικά βιβλία των Βαλκανικών χωρών* (σ. 67-99). Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Ξωχέλης, Π. (2002). Η δραστηριότητα του Κέντρου Έρευνας Σχολικών Βιβλίων και Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. *Μακεδόν*, 10, 93-98.
- Πουρκός, Μ. (2010). Η Φαινομενολογική Μέθοδος Έρευνας: Από τη Φιλοσοφική Προοπτική στην Ποιοτική Έρευνα. Στο: Μ. Πουρκός, & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες: Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σ. 371-412). Αθήνα: Τόπος.
- Τσέκου, Α. (2014d). How Greeks view their Neighbours in the content of the Religious Education School Textbooks. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ.754-759). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2014a). Οι γείτονες βαλκάνιοι λαοί και οι Ρώσοι στα ελληνικά σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006: Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης. *Νέα Παιδεία*, 152, 94-110.
- Τσέκου, Α. (2014b). Όψεις εθνοκεντρισμού στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της μεταπολιτευτικής περιόδου 1974-2006: Ο ορθόδοξος εθνικός «εαυτός» και ο εθνικός «άλλος». *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, 19, 117-132.
- Τσέκου, Α. (2014c). The image of the Balkan peoples in the Secondary Education's textbooks of Religious Education in the period between 1974-2011: A timeless research in the light of Pedagogy of Peace. Στο: D. Goudiras, & M. Rantzou (Eds.), *Πρακτικά του 16ου Διεθνές Συνεδρίου που οργάνωσε η Βαλκανική Εταιρεία Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη 26-29 Σεπτεμβρίου 2013. The Image of the "Other"/the Neighbour in the Educational Systems of the Balkan Countries (1998-2013)* (σ. 357-370). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας/ University of Macedonia Press.
- Τσέκου, Α. (2015a). *Τα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1974-2006): Διαχρονική έρευνα υπό το πρίσμα της Εκπαίδευσης για την Ειρήνη και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Τσέκου, Α. (2015b). Οι ετερόδοξοι εθνικοί «άλλοι» στα σχολικά βιβλία των Θρησκευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της περιόδου 1974-2006. Στο: Χ. Πανταζής, Ε. Μαράκη, Μ. Καδιανάκη, Ε. Μπελαδάκης (επιμ.), *Περίληψεις πρακτικών του 1^{ου} Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου με θέμα: Το σύγχρονο σχολείο μέσα από το πρίσμα των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών: Από τη θεωρία στην καθημερινή πρακτική που οργάνωσε το Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (Ι.Α.Κ.Ε) στο Ηράκλειο Κρήτης 24-26 Απριλίου 2015* (σ.66). Ηράκλειο.
- Χαραλάμπους, Δ. (2007). Μεταπολεμική και μεταπολιτευτική εκπαιδευτική πολιτική: Από την ασυνέχεια στη συνέχεια. Στο: Χαραλάμπους, Δ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση & Εκπαιδευτική πολιτική: παρελθόν- παρόν- μέλλον* (σ. 121-144). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παράρτημα

Το υπό έρευνα υλικό

1. Θεοδώρου, Ε. (1978). Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων. Για τις τρεις τάξεις του Λυκείου. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
2. Πετρούνιας, Β. (1979). *Εκκλησιαστική Ιστορία. Α΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
3. Μπούκης, Χ. (1980). *Ορθόδοξη πίστη και ζωή. Γ΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
4. Μάσσος, Ι., Ζάγκας, Α., Κούβελας, Γ. (1980). *Χριστιανισμός και Κόσμος. Β΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
5. Καρδαμάκης, Μ., Γκότσης, Χ., Κωνσταντινίδης, Ι., Λυκάκης, Κ. (1982). *Ο λαός του Θεού. Ιστορία της Εκκλησίας. Β΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
6. Γρηγοριάδης, Κ. (1982). *Χριστιανική Ηθική. Γ΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
7. Πάλλης, Π, πρ. Μεταλληνός, Γ., Τούντας, Φ. (1985). *Χριστιανισμός και Ιστορία. Α΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
8. Καριώτογλου, Α., Ροδίτης, Γ. (1991). *Εκκλησία μια νέα κοινωνία σε πορεία. Γ΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
9. Κιρμιζής, Α., Λιαλαμπής, Π., Χριστοφορίδης, Β. (1992). *Θεολογία, Λατρεία και Ζωή της Εκκλησίας. Για την Α΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
10. Δοΐκος, Δ., Κωνσταντίνου, Μ., Καζάρη, Π. (1996). *Προετοιμασία των ανθρώπων για τον καινούριο κόσμο του Θεού Α΄ Γυμνασίου*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
11. Αγουρίδης, Σ., Νίκας, Σ. (1996). *Ο Χριστός και ο Καινούριος Κόσμος του Θεού. Β΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
12. Καριώτογλου, Α., Κεσόπουλος, Α., Παπαευαγγέλου, Π., Τσανανάς, Γ. (1996). *Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα. Β΄ Λυκείου*.
13. Μαντζαρίδης, Γ., Γιούλτσης, Β., Πέτρου, Ι., Τζουμάκας, Ν. (1996). *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
14. Δρίτσας, Δ., Μόσχος, Δ., Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. (1999/2006). *Χριστιανισμός και Θρησκευόμενα. Β΄ Ενιαίου Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
15. Μπέζος, Μ., Παπαθανασίου, Α. (1999/2006). *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Ενιαίου Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
16. Γκότσης, Χ., π. Μεταλληνός, Γ., Φίλιας, Γ. (2000). *Ορθόδοξη πίστη και λατρεία. Α΄ Ενιαίου Λυκείου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
17. Δορμπαράκης, Γ., Καριώτογλου, Α., Πατρώνας, Γ. (2002). *Η προετοιμασία των ανθρώπων για τον καινούριο κόσμο του Θεού Α΄ Γυμνασίου*, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
18. Παπαθανασίου, Α., Φίλιας, Γ., Αργυρόπουλος, Α., Καραχάλιας, Σ. (1999). *Εκκλησία: η νέα κοινωνία σε πορεία Γ΄ Γυμνασίου*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
19. Γριζοπούλου, Ο. Καζάρη, Π. (2006). *Θρησκευτικά Α΄ Γυμνασίου. Παλαιά Διαθήκη. Η προϊστορία του Χριστιανισμού*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
20. Τσανανάς, Γ., Μπάρλας, Α. (2006). *Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου. Καινή Διαθήκη. Ο Ιησούς Χριστός και το έργο του*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
21. Καραχάλιας, Σ., Μπράτη, Π., Πασσάκος, Δ., Φίλιας, Γ. (2006). *Θρησκευτικά Γ΄ Γυμνασίου. Θέματα από την Ιστορία της Εκκλησίας*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.